

УДК 947.2:323.311

А. А. Дамарад, кандыдат гістарычных навук, асістэнт (БДТУ)

ЗАХАВАННЕ ДВАРАНСКІХ ТЫТУЛАЎ ШЛЯХТАЙ РЭЧЫ ПАСПАЛІТАЙ У КАНТЭКСЦЕ УРАДАВЫХ МЕРАПРЫЕМСТВАЎ У ПРУСІІ І АЎСТРЫІ Ў XIX СТ.

У публікацыі разглядаюцца праблемы атрымання і захавання шляхтай Рэчы Паспалітай тытулаў у Аўстрыі і Прусіі пасля геапалітычных змен ва Усходняй Еўропе ў канцы XVIII – пачатку XIX ст. Змены ў колькасці носьбітаў дваранскіх тытулаў для беларуска-польска-ўкраінскага дваранства былі звязаныя з дзяржаўнымі мерапрыемствамі па ўладкаванні новых тэрыторый былой Рэчы Паспалітай. Галоўнай мэтай палітычных, адміністрацыйных і гаспадарчых змен была германізацыя, у якой толькі тытулаванаму дваранству колішняй Рэчы Паспалітай адводзілася больш-менш значная роля.

The article deals with the problem of the indigenation and keeping lord titles by the nobility in Austria and Prussia in late XVIII–XIX ct. For belarusian, ukrainian and polish titled lord, however, quantity changing have been connected with the state measures on arrangement of new territories of former Rech Pospolitaja. Main aim of political, administrative measures was territory germanization at which only to the titled nobility of divided Rech Pospolitaja the considerable role was left.

Уводзіны. Праблема ўладкавання тэрыторый былой Рэчы Паспалітай у канцы XVIII – пачатку XIX ст. была важным накірункам дзяржаўнай палітыкі не толькі ў Расійскай імперыі, у склад якой адышлі ўсе беларускія, а таксама большая частка ўкраінскіх і прыбалтыйскіх зямель. Вялікая ўвага гэтай праблеме надавалася і ў Аўстрыі і Прусіі. Адным з аспектаў праблемы для новых улад стала неабходнасць прыняцця адпаведных мер да мясцовага дваранства, якое неабходна было ўключыць у розныя сферы дзяржаўнага жыцця, але такім чынам, каб гэты працэс не парушаў самой сутнасці еўрапейскіх абсалютных манархій. Менавіта па гэтай прычыне, на наш погляд, актуальным з’яўляецца пытанне пра тое, наколькі лёгка ўладкавалася вышэйшая частка шляхты Рэчы Паспалітай у новых абставінах. Гістарыяграфія праблемы ўключае польскія гістарычныя і генеалагічныя працы XIX ст. [1; 2; 3; 4], расійскія дарэвалюцыйныя даследаванні [5; 6].

Асноўная частка. Найперш неабходна адзначыць, што ў новых «польскіх» губернях было шмат асаблівасцей, галоўным чынам у сферы атрымання шляхтай тытулаў. На беларускіх землях у рэшце рэшт замацаваліся толькі тры дваранскія тытулы: князь, граф, барон. З пачатку існавання Вялікага княства Літоўскага адзіным тытулам, па сцверджанні польскіх аўтараў, быў тытул князя. Такога ж меркавання прытрымліваўся, напрыклад, і Фадзей Булгарын: «Толькі адны князья Рюрикава и Гедемінова рода сохраняли княжеское звание, и таких родов было весьма немного» [7, с. 165]. Але А. П. Грыцкевічам спецыяльна была звернута ўвага на тое, што ў лацінскім тэксце знакамітага Гарадзельскага прывілея 1413 г. у дачыненні да Вялікага княства Літоўскага згадваюцца barones (бароны) у якасці раўназначнага беларускаму

«паны», г. зн. «старэйшыя», знатныя баяры. Гэта былі, лічыць даследчык, нашчадкі літоўскіх і заходнерускіх баяр, якія атрымалі буйныя зямельныя ўладанні ад самога вялікага князя. Як і прыбалтыйскія бароны-фрайгеры ў Лівонскім ордэне, гэтыя іх суседзі і калегі ў Вялікім княстве Літоўскім таксама валодалі сваімі маёнткамі «с полным правом и панством» [8, с. 65–67]. Практычная тоеснасць беларуска-літоўскіх паноў і нямецкіх фрайгераў увасаблялася ў выкарыстанні ў дачыненні як да тых, так і другіх аднолькавага лацінскамоўнага тытула «barones». Атрыманне шляхецкімі сем’ямі тытула князя было звязана, перш за ўсё, з наданнем яго імператарам Свяшчэннай Рымскай імперыі.

Тытулы графаў і баронаў атрымліваліся ў асноўным за мяжой. Ш. Канарскі паведамляе, што да 1772 г. толькі сем шляхецкіх родаў Рэчы Паспалітай былі надзелены тытулам графаў або баронаў [4, с. 14]. З іншага боку, Ф. Булгарын упэўнены, што графскага тытула ў Рэчы Паспалітай ніколі не існавала [7, с. 165]. А ў Аўстрыйскай імперыі дваранства ўвогуле дзялілася на тытулаванае і звычайнае рыцарства (die Ritterschaft). Далучыцца да першай групы ўладальнікам тытулаў з былой Рэчы Паспалітай было прасцей, чым яе шэраговым шляхціцам трапіць увайсці ў тое аўстрыйскае «рыцарства». Напрыклад, у 1782 г. аўстрыйскія ўлады вырашылі, што асобы, якія імкнуліся легалізаваць сваё шляхецтва, павінны былі, акрамя дакументальных доказаў высакароднага паходжання, прадаставіць таксама яшчэ каляровую выяву герба і ягонае геральдычнае апісанне. У Прусіі працэс праверкі тытулаў і шляхецкіх правоў пачаўся з 1777 г. Патрабаванні па пацверджанні тытулаў былі практычна аднолькавымі з аўстрыйскімі, але ў Прусіі неабходна было абавязкова валодаць нейкім маёнткам.

У Расійскай імперыі напачатку пацвердзіць шляхецтва і тытулы было адносна прасцей, чым у адзначаных дзяржавах. В. В. Швед спраядліва адзначаў, што «палітыка ўсіх цароў ад Кацярыны II да Аляксандра I была прадваранскай, падобна палітыцы імператараў Аўстрыі ці каралёў Прусіі» [9, с. 103].

Як сцвярджаюць польскія гісторыкі, пасля 1790 г. аўстрыйскае заканадаўства было скіравана супраць шляхты і інтэлігенцыі [10, с. 296]. Былі праведзены рэформы, якімі ўводзілася новая бюракратычная сістэма, унесены змены ў землекарыстанне. Яшчэ ў 1781 г. быў прыняты так званы талерантны патэнт, які ўраўноўваў у правах усе хрысціянскія канфесіі пры адначасовым захаванні дамінуючых пазіцый каталіцызму. Як і ў Прусіі, аўстрыйскія ўлады падпарадкавалі на захопленых землях царкву дзяржаве. Каб прыцягнуць на свой бок шляхту Галіччыны і Заходняй Валыні, практычна ўсім родам, сярод продкаў якіх былі «старасты», надавалі графскі тытул. Тым самым быў створаны вялікі пласт «аўстра-польскіх графаў», як іх назваў Е. П. Карновіч [5, с. 225]. Справа ў тым, што нямецкае слова «Graf» было эквівалентным польскаму «starosta» і азначала пасаду «ўрадніка» – кіраўніка пэўнай вобласці ў складзе Рэчы Паспалітай. Землям, якімі валодаў ураднік (намеснік манарха), надавалася назва «hrabstwo». Падкрэслім, гэта быў не тытул, як у той жа Аўстрыі, а толькі пасада па прадстаўніцтве юрысдыкцыі караля і вялікага князя. Аднак пасля падзелаў Рэчы Паспалітай аўстрыйскія ўлады, ліквідаваўшы юрысдыкцыю «стараст», пакінулі за гэтымі асобамі графскі тытул як абазначэнне годнасці шляхецкага дому [6, с. 165]. Частка гэтакіх графаў на працягу XIX ст. пацвердзіла свае тытулы і ў Расійскай імперыі. Акрамя таго, хадайнічаць аб графскім тытуле маглі былі ваяводы і кашталіны, а аб баронскім – павятовыя чыноўнікі. Княскі ж тытул быў пацверджаны ўсім яго носьбітам без выключэння [3, с. 512]. Тытулавая шляхта, а таксама вышэйшае духавенства склалі саслоўе магнатаў. Шляхта, якая не мела тытулаў, ператварылася ў рыцарскі стан. Уся яна вызвалялася ад ваеннай службы і захавала асобныя суды па цывільных і крымінальных справах. Да 1811 г. уладальнікі старастваў захоўвалі іх у сваёй маёмасці за спецыяльны падатак (дымідью), які складаў палову прыбытку. Астатнія землеўладальнікі абкладаліся 12%-ным падаткам з прыбытку.

Аўстрыйскія ўлады захавалі бачнасць саслоўнага прадстаўніцтва для шляхты. Марыя-Тэрэзія абвясціла аб стварэнні ў 1775 г. для каралеўства Галіцыі і Ладамерыі пастулатнага сойма. У яго склад уваходзілі асабіста ўсе магнаты

і тыя прадстаўнікі рыцарскага стану, якія плацілі не менш за 300 злотых падаткаў у год, а таксама два дэпутаты ад горада Львова. Гэты сойм павінен быў збірацца штогадова і прымаць волю манарха. У юрысдыкцыі схода было толькі вырашэнне шляхоў рэалізацыі імператарскіх законаў. Права заканадаўчай ініцыятывы пастулатны сойм не меў, за выключэннем магчымасці «пакорных прадстаўленняў» – г. зн. просьба да манарха. Аднак на практыцы землі былой Рэчы Паспалітай, далучаныя да Аўстрыйскай імперыі, кіраваліся выключна бюракратыяй. Прычым аўстрыйскі ўрад пайшоў па прускім шляху германізацыі краю, прызначаючы нямецкіх чыноўнікаў і заахвочваючы да перасялення нямецкіх пратэстантаў. Талерантны патэнт 1781 г. якраз быў накіраваны на рэалізацыю гэтых памкненняў. Каланістам раздаваліся былыя дзяржаўныя і езуіцкія маёнткі, на некалькі гадоў яны вызваляліся ад падаткаў і ваеннага абавязку. Сістэма адукацыі таксама падпарадкаўвалася дзяржаўнай палітыцы. Заснаваны ў 1784 г. Львоўскі ўніверсітэт кіраваўся адміністрацыйнымі ўладамі і галоўнай мэтай меў падрыхтоўку чыноўнікаў. В. Грабенскі ў «Гісторыі польскага народа» пісаў, што аўстрыйская сістэма была значна горшая, чым пруская [3, с. 514]. Бюракратыя імкнулася сутыкнуць саслоўі, бунтавала сялян супраць шляхты. На землеўладальнікаў накладаліся вялікія грашовыя штрафы. Урад збіраў са шляхецкіх маёнткаў падаткі, якія ў паўтара разы перавышалі прыбытак.

Прусія ў выніку падзелаў Рэчы Паспалітай атрымала тэрыторыю з насельніцтвам каля 2 300 000 чалавек. Улады ўсклалі на землеўладальнікаў адказнасць за дзеянні сваіх прыгонных, а таксама абавязалі першых вярнуцца з-за мяжы ў свае маёнткі. Выключэнне было зроблена толькі для тых, хто валодаў зямлёй таксама на тэрыторыі Расійскай ці Аўстрыйскай імперыі. У цэлым, першыя ж гады панавання дынастыі Гогенцолернаў на польскіх землях паказалі, што выезд землеўладальнікаў за мяжу Прусіі стаў вельмі абмежаваны. З іншага боку, устаўліваўся тэрмін працягласцю шэсць тыдняў, у межах якога кожны беззямельны шляхціч павінен быў з'явіцца да ўлад і паведаміць, ці жадае ён застацца ў краі або выехаць за мяжу. Для гэтай катэгорыі шляхты прускія ўлады не чынілі ніякіх перашкод, а наадварот, заахвочвалі яе эміграцыю, паколькі лічылі яе схільным да рэвалюцыйным элементам. Вяртанне ў прускія ўладанні для беззямельнай шляхты было амаль немагчымым. У цэлым, улады стварылі атмасферу ўсеагульнай падазронасці і страху, паколькі заахвочвалі даносы на ўдзельнікаў польскага нацыянальнага

руху, у тым ліку сялян на сваіх паноў. Увядзенне ў 1797 г. на польскія правінцыі сістэмы прускага заканадаўства канчаткова абмежавала ўдзел шляхты ў кіраванні і грамадскім жыцці. Доступ шляхты да дзяржаўных пасадаў прадугледжваўся толькі ў якасці дарадцаў у судах па пытаннях, звязаных са старым заканадаўствам.

У Прусіі шляхта захавала права землеўладання, але з некаторымі абмежаваннямі. Так, безземельная шляхта магла набываць зямлю толькі пасля каралеўскага дазволу. Землеўласнікі захавалі ўладу над сялянамі, але непасрэдна яе не ажыццяўлялі. Для суда над сялянамі шляхта вымушана была ўтрымліваць юстыцыарыя, а для паліцэйскай улады – солтыса. Першы і другі былі, па-сутнасці, урадавымі органамі, створанымі для маніпуляцый адносінамі паміж шляхтай і сялянамі. Увогуле, арганізуючы грамадскія адносіны на захопленых землях, прускія ўлады мелі дакладныя мэты. Урад выдатна маніпуляваў шляхтай, не падымаючы пытання аб сялянскай рэформе. Усё заканадаўства ў галіне землеўладання было накіравана на абуджэнне ў шляхты лалянасці да новых улад.

На гэтых землях было накіравана 9 тысяч чыноўнікаў-немцаў, а прускае дваранства надзялялася маёнткамі, адабранымі ў духавенства. Толькі этнічнымі немцы маглі атрымаць ў арэнду былыя староствы. У цэлым, да 1798 г. ў правінцыі Паўднёвая Прусія немцам было раздзена 240 маёнткаў агульным коштам дваццаць мільёнаў талераў [8, с. 508]. Быў прыняты план абезземельвання мясцовай шляхты. Яго рэалізацыі дапамагала і легкадумнасць шляхты, у першую чаргу – жыццё не па сродках. Урад спецыяльна правакаваў шляхту павялічваць запасы маёнткаў. Для забеспячэння крэдытаў уводзілася іпатэка. Але землеўладальнікі часта трацілі крэдыты не на развіццё і мадэрнізацыю гаспадаркі, а на асабістыя патрэбы. У выніку іх маёнткі прадаваліся на таргах, прычым звычайна нямецкім арандатарам былых старостваў [3, с. 511]. Шляхецоў моладзь заахвочвалі да навучання ў нямецкіх па духу ўніверсітэтах. Саму ж сістэму адукацыі ператварылі на ўзор астатняй прускай. Але названыя вышэй абмежаванні, сістэма прымусаў, дыскрымінацыя і г. д. не распаўсюджваліся на прадстаўнікоў арыстакратыі, асабліва тытулаванай. Наадварот, прускія ўлады, як аўстрыйскія ці расійскія, таксама імкнуліся прыцягнуць на свой бок гэтую тытулаваную шляхту.

Заклучэнне. Такім чынам, натуралізацыя дваранства Рэчы Паспалітай у краінах, што ўдзельнічалі ў яе падзелах, праходзіла па дастаткова падобных сцэнарыях. Кіраўніцтва

Аўстрыі і Прусіі, як і Расійскай імперыі, вымушана было ўлічваць існаванне вялікай сацыяльнай групы, якая яшчэ нядаўна выконвала важнейшую палітычную і сацыяльную ролю ў грамадскім і дзяржаўным жыцці. Важна, што манархі еўрапейскіх імперый пры дапамозе сваіх урадаў імкнуліся задаволіць у першую чаргу сацыяльныя патрэбы дваранства былой Рэчы Паспалітай. Палітычная роля, на якую яно прэтэндавала і ў Аўстрыі, і ў Прусіі, залежала найперш ад асабістых стасункаў з імператарскімі палацамі. У сваю чаргу, менавіта адтуль сыходзілі меры па разбаўленні мясцовага дваранства прадстаўнікамі тытульнай, «нямецкай» нацыі, што азначае нежаданне ўрадаў гэтых дзяржаў перадаваць дваранству падзеленай Рэчы Паспалітай значныя палітычныя функцыі.

Літаратура

1. Dunin-Borkowski, J. Almanach blekitny. Genealogie zyjacych rodow polskich / J. Dunin-Borkowski. – Lwow: Seyfarth i Czajkowski, 1908. – 767 s.
2. Dunin-Borkowski, J. Genealogie utytułowanych rodow polskich / J. Dunin-Borkowski. – Lwow: E. Wende, 1895. – 602 s.
3. Грабенський, В. История польского народа / В. Грабенський. – Минск: МФЦП, 2006. – 800 с.
4. Konarski, S. O heraldyce i heraldycznym snobizmie / S. Konarski. – Warszawa: Adiutor, 1992. – 315 s.
5. Карнович, Е. П. Родовые прозвания и титулы в России и слияние иноземцев с русскими / Е. П. Карнович. – СПб.: Тип. А. Дарре, 1886. – 236 с.
6. Васильевич, С. А. Титулованные роды Российской империи / С. А. Васильевич. – СПб.: Тип. Н. Меркушева, 1910. – 498 с.
7. Булгарын, Ф. Выбраное / Ф. Булгарын. – Минск: Беларускі кнігазбор, 2003. – 592 с.
8. Грицкевич, А. П. Формирование феодального сословия в Великом княжестве Литовском и его правовые основы (XV–XVI вв.) / А. П. Грицкевич // Первый литовский статут 1529 года: материалы республ. науч. конф., посвященной 450-летию Первого Статута. – Вильнюс: Изд-во Вильнюс. ун-та, 1982. – С. 65–73.
9. Швед, В. В. Паміж Польшчай і Расіяй: Грамадска-палітычнае жыццё на землях Беларусі (1772–1863) / В. В. Швед. – Гродна: ГрДУ, 2001. – 415 с.
10. Тымковский, М. История Польши / М. Тымковский, Я. Кеневич, Е. Хольцер; пер. с пол. – М.: Весь мир, 2004. – 544 с.

Паступіла 10.03.2011